

Orkidéernas språk

Del 1 - Orkidéernas värld - Myter och legender

TEXT MARIA VAJTA KLAMER

FOTO SE RESPEKIVE BILD

Människorna har alltid haft behov av att förklara jordens mysterier i legender eller sägner som med tiden kommit att leva sina egna liv.

Orkidéerna har genom sin sällsamma skönhet och mångfald kommit att inta en särskild plats i legendernas värld. Mystik och magi har sedan urminnes tider svävat kring blommorna och människan har valt att tro på deras övernaturliga krafter och införliva dem i sitt liv. De förekom såväl i Antikens kulturer som i sydamerikanska indiankulturer och i europeisk och asiatisk folktro. I dag fascinerar och trollbinder orkidéerna. De utövar fortfarande sin makt över människorna om än inte genom skrönor och sägner så genom sina strålande färger, eleganta former och angenäma dofter. De för fortfarande en mytisk tillvaro i ett gränsland mellan dröm och verklighet, mellan liv och död.

Orkidéernas namn

Enligt en legend skulle orkidéerna ha fått sitt namn för mer än två tusen år sedan när den grekiske filosofen och naturforskaren Theofrastos (370-285 f.Kr.), som skulle komma att bli känd för eftervärlden som "botanikens

fader", en dag var ute på vandring. En sällsam liten blomma, som var något alldeles utöver det vanliga, påkallade plötsligt ivrigt hans uppmärksamhet. Underligt nog hade han aldrig tidigare under sina strövtåg påträffat denna oansenliga växt, än mindre hört talas om den. Det märkliga var att blomman hade två små bulber nertill, vilket strax fick honom att tänka på den gamla grekiska myten om Orchis.

Orchis

Orchis var en skön yngling med stark böjning till kvinnor, son till en nymf och en satyr. Under en fest hos vinguden Bacchus (eller Dionysos som grekerna kallade honom) då hans backanter utbrast i extatiska sånger och danser och hans satyrer blev alltmer berusade, försökte Orchis i rusets förvirring våldta en av prästinnorna. Det lät sig emellertid inte göras ostraffat och han förvandlades till ett odjur som slets i stycken av andra vilda djur. Gudarna ansåg att han därmed hade fått sitt straff och omvandlade resterna av hans kropp till en skör och försynt blomma, med den nedre delen formad till två små bulber så att världen alltid skulle påminnas om hans öde.

Theofrastos gav blomman namnet *Orchis* – det grekiska ordet för testiklar – och så småningom började växtens rotknölar att plockas eftersom de innehöll kolhydrater och alkaloider som användes till läkemedel.

Orchis militaris
Foto: Olof Frisk

Orkidéernas förmågor

Under första århundradet efter Kristus kom den grekiske läkaren och botanisten Dioskorides Pedanius att i sin bok *De Materia Medica* – "om medicinskt material" – beskriva över sex hundra växter och växtprodukter.

Direkta observationer och praktiska erfarenheter var för honom avgörande. Utöver att ha sett växten som skott, i blom och vissnad, var det även viktigt att veta var den växte och skörde den vid rätt tidpunkt. Han förde inte bara myten om orkidéernas förmåga att motverka sterilitet vidare, utan menade även att växternas fysiska former och färger avslöjade naturens egna hemligheter. Kunde en del av en växt, hur liten den än var, liknas med en kroppsdel, så gick det också att utnyttja dess krafter för att bota eller hjälpa den sjuke. Han myntade språkdräkten "lika botar lika" enligt den så kallade signaturlärans princip.

Nya upptäckter

När Columbus upptäckte Amerika öppnades en helt ny värld med för européerna okända växter. Gamla indianfolk berättade om hur frukterna av orkidésläktet *Vanilla* sedan urgamla tider användes vid smaksättning av en dryck gjord på kakao, som föda eller som afrodisiakum. Den dracks för att motverka trötthet och impotens samt stärka hjärtat. Spanska erövrare förde med sig *Vanilla* hem och den första orkidén dokumenterades och illustrerades i mitten av

1500-talet i en latinsk skrift om aztekernas örter.

Den röda färgen

Hos de forntida indiankulturerna stod färgerna för en viktig symbolik. Rött var den i särklass viktigaste färgen för aztekerna

Masdevallia veitchiana
Foto: Maria Vajta Klamer

som levde i centrala Mexikos högland och den symboliserade guden Quetzalcoatl's blod från vilket han skapade människan. Hos mayafolket på Yucatán-halvön och hos toltekerna som dominerade i centrala Mexiko kallades samme gud Kukulcan. Rött var symbolen för fruktsamhet och röda orkidéer som *Masdevallia veitchiana* hedades alldeles särskilt. I mosaiker, ceremoniella masker och juveler användes röda inlägg för att visa vördnad inför guden. Från mitten av 1500-talet beskrevs orkidéerna som medicinalväxter i ett flertal skrifter och knölarernas magiska kraft fördes därmed vidare. *Herminium monorchis* skulle fortfarande vara särskilt gynnsam för fruktsamhet, för att öka eller dämpa den sexuella lusten, vid feber eller mot inflammationer. Vilde kvinnan föda en dotter skulle hon äta små bulber av orkidén *Cynorkis*. Önskades en son skulle mannen äta stora årsbulber. *Dendrobium moniliforme* skulle ge männen ett långt liv. Tro det den som vill!

Dendrobium moniliforme
Foto: Linda Karlbom

Växtjägare

Det började egentligen redan i mitten av 1700-talet i samband med att de första orkidéerna skickades från fjärran land till Royal Botanic Gardens i Kew i England. I USA, England, Frankrike och Tyskland började rika aristokrater och trädgårdsodlare samla på de utsökta blommorna. I hopp om att få en orkidé namngiven efter sig eller framstå som en ansedd orkidéodlare anlätades unga äventyryrlystna män som satte segel mot tropikerna för att leta rätt på nya arter som skulle säljas på auktioner.

Men det var inte vilka män som

helst som gav sig iväg. Utöver stort mod och god fysik, krävdes även beslutsamhet och inte minst kunskap. De var oftast hängivna botaniker och visade vare sig tvekan inför dåliga fartyg eller betänklighet inför utforskade områden. De var tuffa killar som hade bråttom att få hem växterna för att bli först med en ny art eller ännu bättre ett nytt släkte. Det enda gemensamma för dessa män var ett sant och ärligt intresse för botanik i allmänhet och orkidéer i synnerhet.

Växtjägarna genomsökte avlägsna skogar, skövlade och ödelade stora områden efter

En sådan här ansamling av *Masdevallia coriacea* hade varit en dröm för dåtidens växtjägare.

Foto: A. Philipp, Bogotá

Oncidium sp. Hittad på 3 000 m höjd på Cerro de Usaquén utanför Bogotá.

Foto: A. Philipp, Bogotá

sig. En del lyckades tjäna stora pengar, andra fick aldrig betalt, några dödades av infödingar eller rövarband. De som rödde sig i regnskogarnas snåriga slingergångar hotades ständigt av giftormar och tropiska sjukdomar.

Allt var tillåtet

I jakten på orkidéer skyddes inga medel. Det berättas om växtjägare som lät hugga ner tusentals träd för att komma åt blommorna i trädkronornas skuggiga lövverk. Om andra nitiska samlare som brände ner allt efter sig för att hindra konkurrenterna från att söka igenom samma områden. Om stora korgar som packades fulla med blommor för att på mulåsnor transporteras till

hamnar och skeppas vidare. Men trots alla ansträngningar var de växter som nådde sin mottagare ofta förstörda vid framkomsten. Även om några växtjägare efter ett antal år kunde dra sig tillbaka och leva tämligen gott på intjänade medel, ville ödet anorlunda för flertalet av dem. Många såg sina dyrgripur slukas av havets vågor eller förtvina i elden när skeppen de fraktades på förliste eller eldhärjades. Andra blev offer för infödingarnas vrede, skogarnas mystik eller flodernas mörka strömmar. Några hamnade mitt i inbördeskrig eller revolution, arresterades och fångslades. Många blev bestulna på både pengar och utrustning. Flertalet dog fattiga, ensamma

och sjuka. Vid sekelskiftet 1900 var världens skogar och berg genomsökta, och hittades en ny plats var det avgörande att den kunde hållas hemlig. Jakten avtog samtidigt som arbetet med klassificering av arterna fortsatte, i synnerhet i England dit de flesta växterna sändes. Orkidéerna sammanställdes i rika samlingar och herbarier som i dag utgör en viktig historisk dokumentation om de tropiska och subtropiska släktena.

Uppdragsgivare

Varken trädgårdsodlare eller förmögna privatpersoner med orkidéer som hobby drog sig för att skicka ut unga män till världens mest avlägsna trakter för att samla nya arter. Många var ytterst krävande. En av dem var Henry F. C. Sander (1847–1920). Det berättas om en av hans växtjägare som efter sju sorger och åtta bedrävelser äntligen lyckades få iväg en sändning *Dendrobium phalaenopsis* till England, och själv beredde sig för hemfärd. Men fartyget som blommorna hade lastats på fattade eld och alla växterna förstördes. När han telegraferade hem till Sander om olyckshändelsen fick han ett kortfattat svar: "Return, recollect" (åk tillbaka, samla nya). Och så blev det. Sander hade vid en tid över tjugo växtsamlare ute i världen samtidigt. En av dem skickade hem en så stor *Cattleya skinneri* att en del av växthuset fick monteras ner för att få in den. Sander med-

verkade också i publiceringen av *Reichenbachia*, ett omfattande verk som namngavs efter Heinrich G. Reichenbach som upprättade en av tidens mest omfattande herbarier och också skrev beskrivningarna.

Första hybriderna

En annan anrik engelsk handelsträdgård drevs av herrarna Veitch i Chelsea och gick i arv från far till son i flera led. Genom åren skickades många växtjägare ut i världen och många exotiska växter sändes hem. I denna handelsträdgård arbetade trädgårdsmästarna John Dominy och John Seden som lyckades korspollinera två arter. Därmed kom de första hybriderna och Veitch blev världsberömda. *Calanthe Dominyi* och *Phragmipedium Sedenii* är uppkallade efter dem.

Lord Cavendish var hertig av Devonshire, engagerad i kampen mot slaveri och mot barnarbete i fabrikena. Han var en mycket ensam man som fann glädje i böcker och konst, blev intresserad av orkidéer och anställde trädgårdsmästaren Joseph Paxton som på tio år odlade upp trädgården så att den blev en av de finaste i England. Arterna *Cymbidium devonianum*, *Dendrobium devonianum* och *Oncidium cavendishianum* (*Trichocentrum cavendishianum*) namngavs efter honom.

Slut på del 1.